QORAXONIYLAR DAVRI HARBIY VA MAROSIM RAMZLARI AMALIY SAN’AT NAMUNASI SIFATIDA

Qo‘ldoshev Sarvar
Toshkent ijtimoiy innovatsiya universiteti
Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Tel:+998 909616674
email: quldashev.sarvariy@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Qoraxoniylar davri harbiy va marosim ramzlari amaliy san’at namunasi sifatida tahlil qilinadi. Bechkam, qabraq va tanguq atamalari misolida buyumning nomi, xomashyosi hamda vazifasi aniqlanadi. Yozma manbalarning muzey fondlari va tasviriy dalillar bilan qiyoslanishi ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: Qoraxoniylar, amaliy san’at, harbiy ramz, bechkam, qabraq, tanguq, ot chirmatmoq, alamdor, tug‘chi, muzey fondi, buyumshunoslik.

Muzey fondlarida saqlanadigan o‘rta asr buyumlari tadqiqotchi oldiga o‘ziga xos muammo qo‘yadi. Buyumning shakli, o‘lchami va xomashyosi ko‘rinib turadi, biroq uning qanday nomlangani, qaysi vazifani bajargani hamda qanday maqomga ega bo‘lgani ko‘pincha noma’lum qoladi. Tasviriy manbalar ham xuddi shu chegaraga ega, ya’ni miniatyura buyumning ko‘rinishini beradi, uning nomini esa bermaydi. Ana shu bo‘shliqni yozma manba to‘ldiradi.

Qoraxoniylar davri buyum nomlari turkiy yozma yodgorliklarda tarqoq holda saqlanib qolgan. Ularning bir qismi lug‘at asarlarida, bir qismi doston va qo‘shiq parchalarida uchraydi. Mazkur atamalarni to‘plab tizimga solish ishini R. Genç o‘zining Qoraxoniylar davlat tuzilishiga bag‘ishlangan tadqiqotida amalga oshirgan. Ushbu maqolada shu atamalar buyumshunoslik nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqiladi hamda “Qutadg‘u bilig” dostonida bevosita qayd etilgan qurol nomlari bilan to‘ldiriladi.

Eng aniq ma’lumot harbiy va marosim ramzlariga tegishli. Qoraxoniylar harbiylari ipak mato yoki yovvoyi ho‘kiz, ya’ni qutos dumidan yasalgan maxsus nishonlarni bechkam deb atashgan [Mahmud Koshg‘ariy: 191]. Bu qaydda buyumshunoslik uchun zarur bo‘lgan uch unsurning barchasi mavjud, ya’ni atama, xomashyo va vazifa. Nayza uchiga mato yoki ipak parcha bog‘lash amaliyoti qabraq nomi bilan yuritilgan bo‘lib, jangchilar shu belgi orqali jang maydonida o‘zlarini tanitgan, bunday mato belgilari esa tanguq deb atalgan [Mahmud Koshg‘ariy: 447].

Ushbu ma’lumotning amaliy qiymati aniq. Miniatyurada nayza uchidagi ipak parcha bezak sifatida qabul qilinishi mumkin. Yozma manba esa uning bezak emas, jang maydonida tanib olish vositasi ekanini, ya’ni aniq funksional buyum ekanini ko‘rsatadi. Xuddi shu tarzda qutos dumidan yasalgan nishon muzey fondida oddiy popuk bo‘lib ko‘rinadi, matn esa uni bechkam deb nomlaydi va harbiy belgi maqomini beradi.

Marosim amaliyoti sifatida ot chirmatmoq odati alohida qayd etiladi. Jangdan oldin yigit va bahodirlar o‘z otlari dumini ipak mato bilan o‘rab bog‘lagan, bu mardlik nishoni hisoblangan [Genç R.: 304-305]. Odatning tarixiy davomiyligi ham ma’lum, chunki Sulton Alp Arslon Malazgirt jangidan oldin o‘z otining dumini shaxsan bog‘lagani manbalarda qayd etilgan. Bu misol buyum va marosimning ajralmasligini ko‘rsatadi, ya’ni ipak mato bu yerda material bo‘libgina qolmay, ma’noli harakatning vositasi hamdir.

Ramzlarning institutsional maqomi ham qayd etilgan. Qoraxoniy hukmdorlari o‘z xizmatida tug‘chi, ya’ni tug‘ ko‘taruvchi hamda alamdor, ya’ni davlat bayrog‘ini olib yuruvchi xos amaldorlarga ega bo‘lgan [Genç R.: 300]. Demak bayroq va tug‘

shunchaki buyum emas, ular uchun maxsus lavozim ajratilgan. Bundan tashqari hukmdor yurishida yetti yuzta oltin va kumush bilan bezatilgan gurz olib borilgani qayd etiladi [Genç R.: 300]. Bu ko‘rsatkich zargarlik va bezak san’atining saroy marosimlari bilan bevosita bog‘liq bo‘lganini bildiradi.

Qurol turlari bo‘yicha esa “Qutadg‘u bilig” dostonining o‘zi bevosita ma’lumot beradi. Xizmatchining burchi tavsiflanganda u qilich, oybolta va o‘q zarbiga ko‘ksini tutishi lozimligi aytiladi [Yusuf Xos Hojib: 2918-2933]. Jangovar kiyim masalasida dostonda zirh kiyib kurashish talabi qat’iy qo‘yiladi [Yusuf Xos Hojib: 2360]. Kamon va o‘q otish mahorati alohida baytlarda tilga olinadi [Yusuf Xos Hojib: 2589-2597], qilich esa hukmdor hokimiyatining ramzi sifatida ham keladi [Yusuf Xos Hojib: 4288-4295]. Demak doston qurol-yarog‘ va himoya vositalarining nomlarini beradi, ramz va nishonlar tavsifi esa boshqa manbalardan to‘ldiriladi.

Atamalarning ishonchliligini tekshirish imkoni ham mavjud. Bechkam so‘zi Qoraxoniylar va uyg‘urlar urushlariga oid qadimiy doston hamda qo‘shiq parchalarida ham uchraydi [Genç R.: 305]. Ikki mustaqil matn turining bir atamani tasdiqlashi uning adabiy ixtiro emas, jonli tilda qo‘llangan haqiqiy buyum nomi ekanini ko‘rsatadi.

Mazkur atamalarni moddiy meros bilan bog‘lash uchun tarixiy zamin ham mavjud. Qoraxoniylar davrida Buyuk ipak yo‘li ustidagi Samarqand, Buxoro, O‘zgan, Qashqar va Balasog‘un shaharlari yirik savdo va hunarmandchilik markazlariga aylangan, shu davrda barpo etilgan minoralar, maqbaralar va karvonsaroylar esa hozirgacha saqlanib qolgan [Davidovich E. A.: 134-138]. Demak dostonda tilga olingan buyumlar aynan shu shaharlar hunarmandchiligining mahsuli bo‘lgan va ularning bezak uslubi saqlanib qolgan obidalar naqshi bilan qiyoslanishi mumkin.

Shuni ham qayd etish lozimki, dostondagi buyum nomlari tizimli ro‘yxat shaklida berilmagan. Muallifning maqsadi buyum tasvirlash bo‘lmagan, u hukmdorga o‘git yozgan. Atamalar esa harbiy va saroy hayotini tasvirlash jarayonida beixtiyor qayd etilgan. Aynan shu beixtiyorlik ularning qiymatini oshiradi, chunki muallifning buyum nomini o‘zgartirish yoki bezashga sababi bo‘lmagan.

Qoraxoniylar davri yozma yodgorliklari harbiy va marosim ramzlarini talqin qilishda bevosita manba bo‘la oladi. Ular buyumning uch xususiyatini birga beradi, ya’ni atamasini, xomashyosini hamda vazifasini. Bechkam ipak mato yoki qutos dumidan yasalgan harbiy nishon, qabraq nayza uchiga bog‘langan mato belgisi, tanguq esa shunday belgilarning umumiy nomi ekani aniqlanadi. Bayroq va tug‘ uchun tug‘chi hamda alamdor lavozimlari ajratilgani bu buyumlarning davlat

maqomiga ega bo‘lganini ko‘rsatadi. Qurol va himoya vositalarining nomlari esa “Qutadg‘u bilig” dostonida bevosita qayd etilgan.

Bundan kelib chiqadigan metodik xulosa quyidagicha. Muzey fondi buyumning shakli va xomashyosini, tasviriy manba uning ko‘rinishi hamda qo‘llanish holatini, yozma manba esa nomi, vazifasi va maqomini beradi. Uch dalil turi alohida olinganda to‘liq bo‘lmaydi. Shu sababli Qoraxoniylar davri moddiy merosini tadqiq qilishda turkiy yozma yodgorliklarni buyumshunoslik va san’atshunoslik tahlili bilan birga qo‘llash maqsadga muvofiq. Bunda har bir atamaning qaysi manbadan olingani aniq ko‘rsatilishi shart, chunki doston, lug‘at va qo‘shiq parchalari bir xil darajadagi dalil emas. Tarix va san’atshunoslik hamkorligi aynan shu nuqtada amaliy natija beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Biran M. Qarakhanid Studies: A View from the Qara Khitai Edge // Cahiers d’Asie centrale. – 2001. – № 9. – P. 77–89.
2. Davidovich E. A. The Karakhanids // History of Civilizations of Central Asia. Vol. IV, Part One. – Paris: UNESCO Publishing, 1998. – P. 119–143.
3. Genç R. Karahanlı Devlet Teşkilâtı (XI. Yüzyıl). Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar. – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981. – 366 s.
4. Golden P. B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992. – 483 p.
5. Okudan G. Karahanlı Devleti’nin Sarayı, Askeri ve İdari Yönleriyle Teşkilat Tarihi. – Ankara: IKSAD Publications, 2019. – 120 s.
6. Караев О. История Караханидского каганата (X – начало XIII вв.). – Фрунзе: Илим, 1983. – 301 с.
7. Кочнев Б. Д. Нумизматическая история Караханидского каганата (991–1209 гг.). – Москва: София, 2006. – 314 с.
8. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк (Туркий сўзлар девони) / Нашрга тайёрловчи Қ. Содиқов. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. – 488 б.
9. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг (Саодатга йўлловчи билим) / Нашрга тайёрловчи Қ. Каримов. – Тошкент: Фан, 1971. – 964 б.